

AZƏRBAYCAN İNSANININ “AYRILAN YOLLARI” BƏDİ-PSIXOLOJİ TƏHLİL MÜSTƏVİSİNDƏ

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

Anar cəmiyyət və insan münasibətlərini, qarşıdurmalarını, bu qarşıdurmaların insan taleyini faciyyə qədər sürükləmək gücünü bədii cəhətdən ifadə etmək imkanlarını yaradıcılığının yeni mərhələsində, müstəqillik dövründə qələmə aldığı əsərlərdə daha dərin ifadə imkanı əldə edir. Cəmiyyət əxlaqı ilə fərdi əxlaqın toqquşmasından yaranan kolliziya onun bu illər yaradıcılığının, xüsusən “Vahimə” və “Otel otağı” əsərlərinin leytmotivinə çevrilir.

İstər “Vahimə”də, istərsə də “Otel otağı”nda hadisələr müstəqillik dövrünün ilk illərində cərəyan edir. Lakin Anarın qəhrəmanları müstəqillik dövrünə sosializm cəmiyyətinin psixologiyası ilə daxil olurlar. Hər ikisi yeni cəmiyyətdə özünə yer tapmağa çətinlik çəkir. Lakin qəhrəmanlar arasında tipoloji fərq vardır. “Vahimə”nin qəhrəmanı keçmiş cəmiyyətin əxlaq qanunlarının verdiyi imkanlardan maksimum yararlananları təmsil edir. Bu yararlanmanın mənəvi əsaslarını onun təbiətinə cəmiyyət əxlaqı hopdurmuşdur. Ancaq Kərim Əsgəroğlu (“Otel otağı”nın qəhrəmanı) başqa bir tipdir, başqa cür “bədbəxt”dir. Orucun xoşbəxtliyində bədbəxtlik, Kərim Əsgəroğlunun bədbəxtliyində xoşbəxtlik var. Ancaq, doğrudan da, bədbəxt kimdir və əksinə, xoşbəxt kimdir? sualına Anar dəyişən cəmiyyətdə fonunda birmənalı cavab vermir, heç cavab vermək də istəmir. Ona görə ki, suala birmənalı cavab vermək əsərin mənəvi polifonizminə xələl gətirə bilər. Sənətdə “açıq tendensiyalılıq”ın zamanı çoxdan keçmişdir. Cəmiyyət həyatında kosmosdan xaosa doğru qarşısızlıq hərəkət başlayıb. Qloballaşan dünya bütün insani dəyərləri, xüsusilə milli dəyərləri baş-ayaq çevirib. “Həqiqət” sandığımızın tərs oxunuşu başlanıb. Yazıçı “maarifçi despotizmi, tərbiyəçi-müəllim eqoizmi”nə (N.Cəfərov) yuvarlanmaq istəmir. Zamanın hadisələrini ancaq öz bədii-fəlsəfi təfəkküründən keçirərək qiymətləndirmir, çox vaxt “söz”ü qəhrəmanlara verir. Həyata onların gözü, idealları prizmasından baxır. Buna görə də “Otel otağı”nda süjet sənətkarın qəhrəmanlarına verdiyi “rol” əsasında yox, fərqli qəhrəmanların düşüncə polifoniyası ilə hərəkətə gəlir. “Vahimə”dəki Orucu “Otel otağı”nda Sədyar müəllim əvəz edir. Çopur Cabbar obrazı isə Orucun və Sədyar müəllimin hərəkətlərinin, xarakter və düşüncələrinin, amal və məramlarının haradan, hansı zamandan qaynaqlandığını təsvir etməyə imkan verir, əx-

laqı kataklizmi ilə onun səsi daha dərinlərdən gəlir. Əslində 30-cu illərin, 50-ci illərin Çopur Cabbarları sonrakı zaman kəsiklərində, lap elə müstəqilliyin ilk illərində də Sədyarlara transfarmasiya olunur. Dəyişən zamanda Çopur Cabbarların əxlaq kodeksi tam qanuniləşə bilməsə də Sədyarların əxlaq kodeksi “qanuniləşir”, cəmiyyətin normativ əxlaq qaydaları kimi qəbul edilir.

* * *

Kərim Əsgəroğlunun atası Əsgər müəllim əsərə milli əxlaqın, mənəviyyatın, türk oğlunun tarixi xarakterinin daşıyıcısı kimi daxil olur. Kərim Əsgəroğlunun xarakteri, təbiəti və düşüncəsi bu tarixi xarakterdən güc alır. Lakin bu xarakter öz mühində deyil, o tamamilə yad bir mühitdə yaşamağa məhkumdur.

Atanın və oğlun obrazı milli tarixi xarakterin sovet əxlaq tərzinə müqavimətini simvollaşdırır. Lakin bu “müqavimət” ata və oğula ömürlərinin yarıda qırılması hesabına başa gəlir.

Müəllif hadisələri konsentrik süjet tipi ilə hərəkətə gətirir. Əsərdə baş verən hadisələr səbəb-nəticə əlaqələri ilə birbirinə bağlanır. Qeyd edək ki, “Otel otağı” müəllif və ədəbi proses dəyərləndirməsində povest janrının nümunəsi kimi qavranılır. Şübhə etmirik ki, bu zaman nəzərə alınan ən həlledici faktor əsərin həcm etibarını ilə yetmiş səhifə ilə hüdudlanmasıdır. Ancaq demək lazımdır ki, bu bədii nəsr janrları haqqında ənənəvi təsvirdən irəli gəlir. Biz ənənəvi olaraq romanı bədii nəsrin ən iri həcmli epik janrı kimi təsvir edirik. Lakin xüsusi qeyd etməyə dəyər ki, dünya ədəbiyyatında janrın struktur baxımından yenilənməsi keçən əsrin 80-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü büruzə verməyə başlayır.

Çağdaş roman gerçəkliyi “dünya modeli” kimi qavrayır və sosial həyatı bütövlükdə öz içində alır, “roman fəlsəfiləşir”. Mövzuya verilən bədii həlləki maksimum ümumiləşdirmə fəlsəfiyyə yol açır. Roman təfəkkürü bədii idrakin hüdudlarının nəhayətsizliyini şərtləndirir və janrın sosial-fəlsəfi yükü sürətlə artır. Lakin, nə qədər paradoksal görünərsə də, həcm kiçilməyə doğru gedir. “Otel otağı” bu tələblərə cavab vermək baxımından janrın müasir milli nümunələrindən biri kimi üzə çıxır.

Əsər yetmiş illik sovet dövrü Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi-ictimai və əxlaqi-mənəvi modeli kimi qavranılır. Doğrudur, romanın qəhrəmanı bizim çağdaşımızdır, hətta, demək olar ki, yaşadığımızdır. Kərim Əsgəroğlu ilə ilk tanışlığımız bizə çox yaxşı tanış olan ermənilərin Qarabağ iddiasının, Topxana meşələrinin qırılması və bütün bunlardan dolayı Azadlıq meydanında davamlı yer alan mitinqlərin baş verməsi ərafəsi və dövrünə düşür. Kərim Əsgəroğlu bütün bu hadisələrin içindədir, bəzən müşayiətçi, bəzən də iştirakçı şəklində öz vətəndaş missiyasını yerinə yetirməkdədir. Biz də bu hadisələrin içində olmuşuq. Meydan hadisələri barədə Kərim Əsgəroğlunun düşüncəsindən keçənlər vaxtilə bizim də düşüncəmizdən keçib. Meydan hadisələrinin, bütövlükdə cəbhə hərəkətinin mürəkkəb xarakteri ilə, razılaşdığımız və razılaşmadığımız tərəfləri ilə bağlı qəhrəmanın düşüncələri düşündürür ki, artıq tarixə çevrilmiş hadisələrin bədii həqiqətə çevrilməsinin dürtülüyünü ifadə edir. Tarixiliyin heyretətamiz dərəcədə dəqiq ifadəsi hesab oluna bilər. Əlbəttə, meydan hadisələrinə dair romandakı təfərrüatlar yazıçı mövqeyi-

nin ifadəsi kimi yox, baş qəhrəmanın münasibətinin əksi kimi verilir. Bu münasibəti öz təbiəti etibarını ilə başdan başa milli tarixi varlığa bağlı olan bir ziyalının düşüncələri, qənaətləri kimi qəbul etmək lazım gəlir. Eyni zamanda, burası da xüsusi vurğulanmalıdır ki, bütün hallarda meydan hadisələri haqqında qəhrəmanın düşüncələrindən keçib romana gələn təsvirlər hadisələrə verilən subyektiv təhlilin obyektiv xarakteri ilə bizi də bu düşüncələrə şerik edir. Bu bir həqiqətdir ki, müəllif roman materialına çevirdiyi heç bir hadisəni epik təhkiyə yolu ilə nəql etmir. Hər halda belə bir nəqlətmə varsa da, o da romanın ekspozisiyası üçün səciyyəvidir. Kərim Əsgə-

roğlunun Türkiyə səfərinə çıxdığı zamandan başlayaraq, xüsusən Ankaradan İstanbula gedərkən baş qəhrəmanın xəyalından keçənlər süjetin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Yaşadığı 58 illik həyatda ancaq mənəvi olana tapınan qəhrəman qəflətən kəskin maddi problem qarşısında qalır və bu problemi Türkiyədə işləməklə həll etməyə çalışır. Müəllif Kərim Əsgəroğlunun Türkiyəyə gedişini və burada qarşılaşdığı hadisələri bədii təhlilin əsas predmetinə çevirir. Bu “çevirmə” zamanı ağır maddi durumdan çıxılmaz vəziyyətə düşən qəhrəmanın həyat yolunun keçmiş, indisi və gələcəyi bədii təhlilin mərkəzinə çəkilir. Müəllif retrospeksiya üsulundan sona qədər məharətlə faydalanır. Ağır maddi durum Kərim Əsgəroğlunu keçdiyi həyat yolunu analizdən keçirməyə, dünənin və bu günün parametrləri ilə dəyərləndirməyə sövq edir. Müəllif şüur axını, xatırlama üsulu ilə yaxın keçmiş - qəhrəmanın uşaqlıq və ilk gənclik illərinin hadisələrini təhlil sferasına daxil edir. Romanın təsvir predmeti olan zamanın hüdudları genişlənir, biz yetmiş il içində yaşadığımız rejimin ən təlatümlü dövrlərində - 30-cu illərdə, 50-ci illərdə baş verən hadisələrin içində düşürük. Müəllif qəhrəmanın düşüncələri durum-inandığı həqiqətlərdən geri çəkmək psixologiyasının səbəblərini aşkarlamağı lazım bilir. Kərim Əsgəroğlunun qarşılaşdığı durum, düşüncəsində yer alan təbəddülatlar nəticə kimi qavranılır. Yazıçı ən çox düşündürən inandığımız həqiqətlərdən sapmağa, Sədyarları, az qala Çopur Cobbarları haqlı çıxartmağa qədər beynimizi yeyən düşüncələrin haradan, nədən, hansı zamandan qaynaqlandığını ortaya çıxarmaqdır. Çünki yazıçı mövcud nəticəni sosial fəlakət kimi qəbul edir. Bu yolun bizi dubsiz bir uçuruma aparması ilə bağlı “SOS” signalı çalmağı özünün vətəndaş vəzifəsi hesab edir. Ona görə də nəticəyə gətirib çıxaran səbəblər haqqında daha ətraflı düşünməyi vacib sayır. Yazıçı əsər boyu, doğrudan da, özünü “tərbiyəçi-müəllim eqoizmi”ndən qorumağa çalışır. Cərəyan edən hadisələrə müdaxilə etməkdən çəkinir, zahirən seyrçi mövqeyi tutaraq həqiqətin aşkarlanmasını obrazların “gös-

tərmə və hərəkət”i ilə reallaşdırmaq yolunu tutur. Hər bir obraz yaşadığımız cəmiyyətin səciyyəsinə aydın təsvir etməyə imkan verən estetik yükü ilə əsərə daxil olur. Obrazlar fərdi xarakteri ilə bərabər, bir də daşdıqları simvolik yüklə cəmiyyət əxlaqını təcəssüm etdirməyə istiqamətlənirlər.

Milli varlığın tarixi xarakterinin, bu tarixi xarakterin müstəmləkəçi rejimlə (xüsusən sovet siyasi rejiminə) müqavimətinin bədii analizinin predmetinə çevrilməsi Azərbaycan nəsrinə üçün yeni deyildir. Lakin Azərbaycan nəsrində bu problem ümumən milli-tarixi xarakterin müstəmləkə əxlaqına müqaviməti şəklində inikas olunmuşdur. “Otel otağı”da hadisələr müstəqillik dövrünün ilk illərində cərəyan edir. Anarın qəhrəmanını, ilk növbədə, milli varlığın tarixi xarakterini sovet müstəmləkə rejiminə daşımaqla bağlı qarşılaşdığı problemlərin mənəviyyatında görürük. Bu “mənəvi”nin Azərbaycan insanının tarixi xarakterinə endirdiyi zərbələri müşahidə edirik. Zaman dəyişəndə Azərbaycan insanı yenidən öz müstəqilliyinə qovuşanda daha tragik bir situasiya ilə üzləşir. Milli tarixi xarakterdən uzaqlaşır sovet əxlaq tərzinin daşdığı cəmiyyətlərin yeni şəraitə - yeni ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi şəraitə diktələri müstəqillik dövrünün milli insanının öz tarixi xarakteri ilə çıxışını başqa bir rakursdan zərbə altına qoyur. Biz küll halında müstəqillik dövrünə tarixi mənəviyyatımızın daşıyıcıları kimi yox, həm də sovet əxlaqından varlığımıza hapanlarla birlikdə daxil oluruq. Nəticədə müstəqilliyə qovuşmadığımız siyasi cəhətdən mümkün olsa da, mənəvi-əxlaqi müstəvidə çoxsaylı problemlərlə üz-üzə qalıyıq. Məntiqlə tarixi xarakterimizin daşıyıcısı, onun ən yaxşı ənənələrini varlığında yaşadan, sovet əxlaq tərzinə müqaviməti ilə bu əxlaqı simvollaşdıran Kərim Əsgəroğlu dəyişən zamanda azad nəfəs almalydı, özünü bu mühitdə yad və kimsəsiz, çarəsiz hiss etməməliydi. Məntiqlə təmsil etdikləri əxlaqın siyasi cəhətdən birmənalı şəkildə tarixə gəlməsi Çopur Cabbarların, Cədyarların gücünü azaltmış idi, ən azı biz onları başlarını qoymağa yer axtaran “çarəsizlər” vəziyyətində görməli idik. Bu daha məntiqli olardı. Axı Çopur Cabbar sovet siyasi rejiminin əxlaq sistemini bütövlükdə öz varlığında daşıyan bir obrazdır. Ömrünün geridə qoyduğu bütün illərini milli varlığımızdan, türk mənəviyyatımızdan gələn xüsusiyyətlərə nəinki arxa çevirməklə, hətta ona ən aktiv müqavimətlə keçirib. Varlığı, ruhu və əməlləri ilə, elmi axtarışlarının nəticəsi ilə türkçülüğü simvollaşdıran Əsgər müəllimin ömrü yolunu zəhərləyib, onun iki dəfə sürgün həyatı yaşamasına səbəb olub. Rüşvət almağı özünün həyat amalı kimi gören, bütün mənəviyyatını itirib yaşamağın mənasını maddi rifaha kökləyən, bu yoldakı gücünü “xalq düşmənlərinin maskasını yırtıb ifşa etməklə”lə artıran, türkçülüyə qarşı mübarizəsi ilə fəxr edən Çopur Cabbar məntiqlə müstəmləkə rejimini arxada qoyduğumuz zamanda ən azı öz qınına çəkmək məburiyyətində qalmalı idi: “İndi də təzə pantürkistlər peyda olub - deyirdi - Kərim Əsgəroğlu. Təzə deyəndə çox da təzə deyil, elə nəsilikcə pantürkistdir, - atası Əsgərə çıxır atırdı, üzünə tüpürdüyünü unutmamışdı. - Balam bəsdə bu bədbəxt xalqa dədə-baba axtardınız, bəsdə bu yazıq milləti türkün quyuğuna bağladınız”.

(Davamı var)